

ПРОБЛЕМА МОДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ. КАТЕГОРІЙНІ ТА КОМУНІКАТИВНІ ПІДХОДИ

Тетяна НЕСТЕРЕНКО (Кіровоград)

У статті розглядаються погляди на модальність як категорію мови і мовлення, аналізуються проблеми дослідження модальності.

This paper explores the views on the modality as a category of language and speech. The problems of modality linguistic research are outlined.

Категорія модальності вперше була окреслена як об'єкт лінгвістичного опису в праці Ш. Баллі «*Syntaxe de la modalite explicite*» (1942). Відтоді вже понад півстоліття триває активне й плідне вивчення цієї категорії, однак в інтерпретації модальності спостерігаються значні розбіжності [10, 37-48; 13, 67-78; 16, 10-18]. Дискусійними питаннями є головні поняття – розрізнення чи нерозрізнення комунікативної й модальної рамок речення, об'єктивної й суб'єктивної модальності; неокресленим залишається коло мовних засобів-репрезентантів модальності. Як зазначає В. Брицин, однією з причин різних підходів до опису модальності є відмінності в розумінні її природи, у визначенні рівнів (мови чи мовлення, мови й мовлення), на яких вона експлікується [4, 101]. Мета нашої розвідки – інтерпретувати погляди на природу модальності, визначити рівні мовної структури, на яких виявляється модальність.

Модальність розуміється як «оцінка змісту мовцем з погляду реальності, можливості, вірогідності» [8, 270], «відношення мовця до змісту висловлення, а також відношення змісту висловлювання до об'єктивної дійсності» [1, 164], «відношення змісту висловлення до дійсності та оцінка цього відношення з боку того, хто говорить» [7, 134], «ознака, яка вказує на здатність речення виражати спосіб включення змісту речення у контекст відображуваної дійсності» [11, 315]. Ці та інші тлумачення свідчать про універсальність змісту поняття, неоднакове розуміння природи й відсутність чітких рамок у визначенні модальності, яку кваліфікують по-різному: як категорію понятійну (О. Ахманова), семантичну (В. Виноградов), функціонально-семантичну (А. Бондарко), граматичну (Д. Ганич).

Одним з найбільш абстрагованих й узагальнених, хоча й близьких до природи модальності, є її розуміння як категорії *понятійної*, позамовної, що втілює відношення повідомлюваного до реальної дійсності й виражає його різноманітними граматичними й лексичними засобами: способовими формами, модальними дієсловами, інтонацією та ін. У результаті виділяється модальність *гіпотетична* (яка представляє зміст висловлювання як припущення), модальність *дієслівна* (яка виражається дієсловом), модальність *ірреальна* (яка представляє зміст висловлювання

як неможливий), модальність *заперечна* (яка виявляє зміст висловлювання таким, що суперечить дійсності) [1, 164].

У традиційному мовознавстві модальність потрактовують як мовну категорію, зокрема *основну категорію речення*, щоправда статус її визначають неоднаково. Багато лінгвістів (В. Виноградов, Г. Колшанський, В. Панфілов) розглядають модальність як *загальну семантичну* категорію, яка реалізується у всьому складі речення і не накладає будь-яких особливих ознак на структуру речення і тому має змішаний лексико-граматичний характер. Близьким до зазначеного є розуміння модальності як *функціонально-семантичної* категорії, яка «виражає відношення змісту висловлюваного до дійсності або суб'єктивну оцінку висловлювання» [14, 367] і ґрунтується на засобах різних мовних рівнів. Звідси випливають дещо вужчі погляди на цю категорію, один з яких – потрактування модальності як категорії *граматичної* [7, 134]. Модальність розуміють також як *реченнєву* категорію семантико-синтаксичного спрямування [5, 62]

Граматики української мови засвоює дві тенденції визначення основної модальності речення. Одна з них ототожнює це поняття з категорією способу. З цього погляду модальність виступає як *реальна* та *ірреальна*. Таким чином, поруч із визначенням модальності важливе місце посідає поняття способу дієслова як категорії, що є показником модальності, оскільки виражає оцінку дійсності, зв'язок між дією та суб'єктом з погляду мовця чи заперечення цього зв'язку. Очевидно, спроби зарахувати спосіб до синтаксичних (О. Пешковський), морфолого-синтаксичних (О. Шахматов) категорій певною мірою пов'язані з цим ототожненням. Більшість українських мовознавців вважає спосіб дієслова, що реалізує реальну/ ірреальну дію, суто *морфологічною* категорією (В. Русанівський, К. Городенська, А. Загнітко), тому абсолютне ототожнення модальності з морфологічною категорією способу, по-перше, є її примітивним розумінням, по-друге, призводить до омонімії термінів *модальність* (середньолат. *modalis* – модальний, від лат. *modus* – спосіб, міра) дієслова і *спосіб* дієслова.

Розвиток учення про спосіб дієслова свідчить, що ототожнення має історичні передумови. Граматичні погляди на категорію способу на початку XIX ст. піддалися відчутному впливу вчення формальної логіки про модальність судження, де розрізнялися три категорії модальності (можливість-неможливість, буття-небуття, необхідність-випадковість). У цьому зв'язку в граматиці XIX ст. утвердилося вчення про три способи, дійсний, умовний і наказовий, – залежно від трьох форм судження (асерторичного, аподиктичного й проблематичного). Російські граматисти цього періоду (акад. І. Давидов) відкрито зіставляють ці способи з категорією модальності в ученні Е. Канта:

«1. Дійсний – для вираження дії незалежної і такої, що дійсно відбувається...

2. Наказовий – для вираження волевиявлення незалежного й безпосереднього, прямого...

3. Умовний – для вираження дії передбачуваної і тільки можливої» [6, 458].

Учення про три способи дієслова міцно увійшло до реєстру сучасної граматики, але, за висловом В. Виноградова, його первинне логічне, філософське обґрунтування вже давно забуте. На сьогодні терміни модальність і спосіб інколи вживають як відповідники, латинський і український, хоча, на нашу думку, повністю їх ототожнювати не варто, бо поняття модальність є ширшим від дієслівної категорії, яка лише закріплює в способових формах ставлення мовця до відображуваної ситуації.

У граматичній структурі української мови модальність розглядають не тільки як морфологічну дієслівну категорію способу, а й як синтаксичну категорію речення, тісно пов'язану з його семантичним значенням. Не можна назвати висловлення реченням, «якщо в ньому не виявлено хоч якого-небудь вираження модальності» [2, 44]. «Категорія модальності як одиниця суб'єктивного семантико-синтаксичного спрямування передає стосунок його змісту до дійсності, з яким пов'язується витлумачення повідомлюваного як реального (лише констатованого мовцем) або як ірреального (можливого, бажаного, необхідного й под.), і разом з категорією часу формує загальну реченнєву категорію – *предикативність*. Предикативність є фундаментом, на якому будується кожне речення, а *модальність*, відповідно, є необхідною граматичною ознакою будь-якого речення» [5, 67].

Для сучасної лінгвістики характерна тенденція до розгляду синтаксичних одиниць не тільки в аспекті формальної структури, а й у плані вивчення їхньої функціонально-семантичної організації на комунікативно-прагматичному рівні. Суть другої тенденції у визначенні основної модальності речення полягає в тому, що модальність розглядають у контексті комунікативної настанови речення. Відповідно до неї кожне висловлювання характеризується основним модальним значенням. Ця тенденція, на думку вчених, «відкриває перспективу інакше поглянути на класифікацію речень за метою висловлення, досягнути природу речень таких типів і цілісно всебічно вивчити синтаксичну систему української мови» [14, 53]. Нетрадиційна концепція модальності свого часу представлена чеськими лінгвістами (*Otázky slovanské syntaxe. 3 / Sb. Symposia «Modální výstavba výpovědý v slovanských jazycích»*. – Brno, 1973), саме вони вводять поняття «модально-комунікативного типу речення», підкреслюючи, що граматицізоване поняття реальності/ірреальності може бути засобом вираження комунікативної настанови

речення. Модальність вони визначають як складну семантичну категорію, суть якої полягає у вираженні відношень між елементами, що формують комунікативний процес – між мовцем, висловленням, об'єктивною дійсністю.

Загострення інтересу до комунікативних аспектів мовлення значно змінило парадигму сучасної лінгвістичної науки й кваліфікацію модальності зокрема. Мовні явища сьогодні дедалі частіше розглядають не ізольовано, і навіть не в межах мовної системи, а з погляду їхнього функціонування в мовленні, ролі в людському спілкуванні. Адже, здійснюючи мовленнєвий акт, адресант впливає на свідомість адресата і таким чином прагне досягти якогось позамовного ефекту, певної комунікативної мети. Яскравий представник сучасної лінгвістичної філософії Д. Девідсон, наприклад, стверджує, що кожен випадок використання мови характеризується прихованою метою, тобто «там, де істотне значення, завжди наявна прихована мета. Мовець завжди спрямований на те, аби, скажімо, дати вказівку, створити враження, розвеселити, образити, переконати, попередити, нагадати тощо. Можна говорити навіть з єдиною метою втомити своїх слухачів, проте ніколи – з надією на те, що ніхто не намагатиметься вловити значення ваших слів» [9, 222]. Отже, мовець не тільки повідомляє про своє ставлення, з одного боку, до того, про що він говорить, і, з другого боку, до співрозмовника. У найбільш довершеному вигляді ця концепція відобразилася в працях швейцарського лінгвіста Ш. Баллі, котрий вважав, що в будь-якому висловлюванні реалізується протиставлення фактичного змісту (диктуму) та індивідуальної оцінки викладених фактів (модусу) [2, 43].

Ідеї Ш. Баллі отримують продовження у працях українських мовознавців, які зазвичай не вбачають різниці між термінами модальність і модус, «кваліфікацію модальності як комплексної категорії, що протиставляється у реченні нейтрально-інформативному змісту і виражає суб'єктивне значення, найчіткіше обґрунтував Ш. Баллі, запропонувавши для двох складників речення терміни диктум (об'єктивний зміст речення) і модус (суб'єктивний зміст)» [14, 368]. Поняття модальності втрачає чітко окреслені рамки внаслідок отождоження з модусом. Саме в цьому, на наш погляд, полягає причина невизначеності рівнів (мови *чи* мовлення, мови *і* мовлення), на яких експлікується модальність.

Поділяємо думку дослідників, які говорять про *модус* як про «комплекс таких суб'єктивних значень, що їх може і повинен висловити мовець, вступаючи в той чи інший вид спілкування і стаючи автором висловлень, побудованих за законами даної мови» [16, 50]. Аналіз наявних в українському мовознавстві концепцій про семантичну організацію висловлення й суб'єктивності в мові уможлиблює розглядати модусні категорії як комплекс суб'єктивних значень, які мовець виражає у процесі комунікації стосовно змісту висловлювання й адресата. Категорії модусу

поділяються на актуалізаційні, кваліфікативні й соціальні. Кваліфікативні категорії модусу дають змогу мовцеві виявити своє ставлення до подій та інформації про них. Саме до цієї групи входить *модальність* разом з *авторизацією*, *оцінністю* та *персуазивністю*. Модальність як категорія модусу, подібно до інших його категорій, безпосередньо пов'язана з використанням речення у мовленнєвому акті. Вона перебуває у прямій залежності від інтенції мовця й має пряме відношення до прагматичного аспекту речення. Значення, які становлять модус речення, є переважно комунікативно-інтенційними, вони накладаються на власне-семантичні значення, модифікують їх, забезпечуючи актуальне прив'язання речення до референтної ситуації та введення його в текст. Модус і модальність – поняття *не ідентичні*, хоч їхні відношення й побудована на однаковому принципі – орієнтація на мовця, але ця орієнтація *різна*. У сфері модусу вона означає будь-яке відношення мовця – до предмета висловлення, змісту висловлення, співрозмовника, форм мовлення, ходу думки, а поза сферою модусу модальність виражає відношення мовця до змісту повідомлюваного з погляду його реальності/ ірреальності. Отже, модальність як одна з категорій модусу не ідентична йому, вона є поняттям вужчим, ніж модус, і реалізується у значеннях реальна/ ірреальна.

Таким чином, приходимо до необхідності чітко відмежувати поняття: *модусу* як комплексу суб'єктивних значень, висловлених мовцем у ході комунікації; *модальності* як одиниці суб'єктивного семантико-синтаксичного спрямування, що передає стосунок його змісту до дійсності, з яким пов'язують витлумачення повідомлюваного як реального (лише констатованого мовцем) або як ірреального (можливого, бажаного, необхідного й под.), *способу* як суто морфологічної дієслівної категорії, що реалізує реальну/ ірреальну дію. І хоча терміном модальність традиційно охоплюють широке коло явищ різних мовних рівнів: фонетичного, лексичного, морфологічного, синтаксичного, саме категорії модусу, які виражають мету й умови мовленнєвого акту, забезпечують взаємодію цих рівнів. Модальна семантика носить мовний характер, тому модальність належить до числа основних реченнєвих категорій.

У поглядах на модальність є ще багато незгоджених моментів, які тільки належить збагнути. Лише чітка диференціація термінів і чітке однозначне витлумачення закладених у них понять зробить можливим розмежувати категорійні й комунікативні підходи, визначити рівень мовної структури, на якому модальність набуває категорійного статусу.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966. – С. 237.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Пер. с франц. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.

3. Бондарко А.В. Об актуализационных признаках предложения // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л., 1975. – С. 139-147.
4. Брицин В.М. Модальна грамMATика дискурсу як один із напрямів семантико-синтаксичних досліджень // Мовознавство. – 2006. – № 2-3. – С. 101-110.
5. Вихованець І.Р. ГрамMATика української мови. Синтаксис: Підручник. – К: Либідь, 1993. – 368 с.
6. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М.: Высш. шк., 1972. – 614 с.
7. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища шк., 1985. – 360 с.
8. Горпинич В.О. Українська морфологія. – Дніпропетровськ, 2000. – 360 с.
9. Девидсон Д. Общение и конвенциональность // Философия, логика, язык. – М., 1987. – С. 222.
10. Панфилов В.З. Категория модальности и ее роль в конструировании предложения и суждения // Вопр. языкознания. – 1977. – № 4. – С. 37-48.
11. Степанов Ю.С. Имена. Предикаты, предложения. – М., 1981. – С.241-242.
12. Сучасна українська мова. Синтаксис: Підручник / За ред. О.Д. Пономаріва. – К., 2001. – 400 с.
13. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. – Л., 1990. – С. 67-78.
14. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Укр. енциклопедія, 2004. – С. 367-368.
15. Шабат С.Т. Речення питальної модальності в сучасній українській мові // Мовознавство. – 2001. – № 1. – С. 53-58.
16. Шинкарук В.Д. Репрезентації модусних категорій у сучасній українській мові // Мовознавство. – 1999. – № 2-3. – С. 50-56.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Нестеренко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: словотвір, морфонологія, проблеми грамматики української мови.

КАТЕГОРІЯ СУБСТАНЦІЙНОСТІ: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ

Андрій ОЖОГАН (Київ)

У статті з позиції семантико-грамматичного синтаксису проаналізовано категорію субстанційності, з'ясовано різні підходи щодо витлумачення непредикатних синтаксем – облігаторних і факультативних, встановлено закономірності функціонування синтаксем у реченнєвій структурі.

The category of substantiality is analyzed in this paper according to semantic-grammatical syntax; different points of view on understanding of the non-predicate syntaxems – obligatory and facultative – are described; the functioning of syntaxems in the sentence structure are examined.

У сучасній лінгвістиці до категорії субстанційності відносять зумовлені предикатом і залежні від нього іменникові компоненти (непредикатні синтаксеми), що мають властивість передавати сукупність функційних значень власне-предметності (суб'єкта, об'єкта, адресата, інструменталія, локатива). На думку У. Чейфа, «будь-яке речення